

زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن اول و دوم هجری

بر اساس کتاب «المصنّف» عبدالرزاق بن همام صنعانی (۲۱۱ق)

نسیمه فلاحی نژاد

زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن اول و دوم هجری

سرشناسه	: فلاحی نژاد، نسیمه،
عنوان قراردادی	: المصنف
عنوان و نام پدیدآور	: زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن اول و دوم هجری؛ براساس کتاب المصنف عبدالرزاق بن همام صنعانی (۲۱۱ ق) / نسیمه فلاحی نژاد.
مشخصات نشر	: تهران: نشر علم، ۱۳۹۸.
مشخصات ظاهری	: ۲۹۴ ص.
شابک	: ۹۷۸-۶۲۲-۲۴۶-۱۳۶-۲
فهرست نویسی	: فیپا
موضوع	: صنعانی، عبدالرزاق بن همام، ۱۲۶-۲۱۱ ق.
موضوع	: Abd al-Razzaq ibn Hammam al-Himyari
موضوع	: مسلمانان -- آداب و رسوم و زندگی اجتماعی -- قرن ۱-۲ ق.
موضوع	: Muslims -- Social life and customs -- 7-8th century
موضوع	: فقه اهل سنت -- قرن ۲ ق.
موضوع	: Islamic law, Sunnites -- 8th century
موضوع	: محدثان اهل سنت -- نقد و تفسیر
موضوع	: Hadith (Sunnites) -- Authorities -- Criticism and interpretation
موضوع	: محدثان اهل سنت -- سرگذشتنامه
موضوع	: Hadith (Sunnites) -- Authorities -- Biography
موضوع	: احادیث اهل سنت -- قرن ۲ ق.
موضوع	: Hadith (Sunnites) -- Texts -- 8th century*
شناسه افزوده	: صنعانی، عبدالرزاق بن همام، ۱۲۶-۲۱۱ ق. . المصنف
شناسه افزوده	: Abd al-Razzaq ibn Hammam al-Himyari . Al - musannaf
رده بندی کنگره	: DS۳۵/۶۲
رده بندی دیویی	: ۹۰۹/۰۹۲۶۷۱
شماره کتابشناسی ملی	: ۶۰۶۰۳۷۹

زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن اول و دوم هجری

بر اساس کتاب «المصنّف» عبدالرزاق بن همام صنعانی (۲۱۱ ق)

نسیمه فلاحی نژاد

زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن اول و دوم هجری

بر اساس کتاب «المصنّف» عبدالرزاق بن همام صنعانی (۲۱۱ ق)

نسیمه فلاحی نژاد

چاپ اول: ۱۳۹۹
شمارگان: ۳۳۰ نسخه
لیتوگرافی: صدف
چاپ: رامین
قطع: وزیری

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۲۴۶-۱۳۶-۲

حق چاپ محفوظ است.

تهران — خیابان انقلاب — خیابان ۱۲ فروردین
خیابان شهدای ژاندارمری — بن بست گرانفر — پلاک ۴
تلفن: ۶۶۴۱۲۳۵۸ - ۰۲۱

---

www.elmpub.com

info@elmpub.com

[nashreelm](https://www.instagram.com/nashreelm)

تقدیم به

خاطر جاودانه‌ی مادرم

و به پدرم به پاس گرمای امیدبخش وجودش

فهرست مطالب

۱۵	..... دیباچه
۲۳	..... پیشینه پژوهش
۳۲	..... تعریف مفاهیم
۳۲	..... زندگی اجتماعی
۳۴	..... تاریخ اجتماعی
۳۶	..... فصل بندی این اثر
۳۹	..... فصل ۱: درآمدی بر شناخت عبدالرزاق صنعانی و کتاب «المصنّف»
۳۹	..... درآمد
۴۰	..... اسم، نسب و کنیه عبدالرزاق
۴۰	..... خانواده عبدالرزاق
۴۱	..... یادگیری حدیث
۴۱	..... وفات عبدالرزاق
۴۲	..... شیوخ عبدالرزاق
۴۶	..... شاگردان عبدالرزاق
۴۷	..... اوضاع سیاسی، اجتماعی و علمی عصر عبدالرزاق
۴۷	..... وضعیت سیاسی عصر عبدالرزاق
۵۰	..... وضعیت سیاسی در یمن

- ۵۲ ..... وضعیت اجتماعی عصر عبدالرزاق
- ۵۴ ..... وضعیت علمی در عصر عباسی
- ۵۶ ..... تطور و تدوین حدیث در عصر عباسی
- ۵۸ ..... مرحله نخست؛ تدوین سنت
- ۶۲ ..... وضعیت علمی در یمن
- ۶۴ ..... دیدگاه محدثان و علما درباره عبدالرزاق
- ۶۷ ..... عبدالرزاق در منابع رجال شیعه
- ۶۷ ..... مذهب عبدالرزاق
- ۷۰ ..... برخی انتقادات از عبدالرزاق
- ۷۲ ..... تألیفات عبدالرزاق
- ۷۳ ..... معرفی کتاب المصنّف
- ۷۵ ..... انگیزه مؤلف از نگاشتن کتاب «المصنّف»
- ۷۵ ..... راوی اصلی کتاب «المصنّف»
- ۷۶ ..... محتوای کتاب المصنّف
- ۷۷ ..... ساختار کتاب
- ۷۸ ..... نسخه‌های کتاب المصنّف
- ۷۹ ..... سه چاپ معتبر کتاب المصنّف
- ۸۲ ..... تفاوت چاپ دارالتأسیل با دو چاپ قبلی کتاب المصنّف
- ۸۳ ..... جزء مفقود شده کتاب المصنّف
- ۸۵ ..... نظرات پیرامون جزء مفقود شده کتاب المصنّف
- ۸۷ ..... نظر علما درباره کتاب المصنّف
- ۸۷ ..... پژوهش‌های علمی پیرامون کتاب المصنّف
- ۹۵ ..... فصل ۲: ساختار جمعیتی جامعه اسلامی
- ۹۵ ..... درآمد
- ۹۸ ..... اقشار اجتماعی جزیره العرب در آستانه ظهور اسلام
- ۱۰۰ ..... ترکیب جامعه عربی بر مبنای «نسب»

۱۰۳	قبیلهٔ ثقیف.....
۱۰۶	قبایل قحطانی و یمانی.....
۱۰۹	پیوندهای درونی قبایل عربی تحت عنوان «حلفاء».....
۱۱۳	موالی و بردگان غیرعرب.....
۱۲۶	تغییر در وضعیت موالی و بردگان.....
۱۲۹	ترکیب جامعهٔ عربی بر مبنای «دین».....
۱۲۹	مسلمانان.....
۱۳۲	تغییرات جمعیتی مسلمانان.....
۱۳۵	اهل کتاب.....
۱۳۵	یهود.....
۱۳۹	نصارا.....
۱۴۲	مجوس.....
۱۴۵	صابئین.....
۱۴۷	فصل ۳: شکل‌گیری و ساختار خانواده.....
۱۴۷	درآمد.....
۱۴۸	نکاح شغار.....
۱۴۸	نکاح مقت.....
۱۴۹	نکاح اُختین.....
۱۵۰	مراحل شکل‌گیری خانواده.....
۱۵۰	خواستگاری [خِطبه].....
۱۵۵	مهریه [صِداق].....
۱۵۸	عقد ازدواج.....
۱۵۹	آماده‌سازی عروس.....
۱۶۰	جشن عروسی.....
۱۶۴	تعدد زوجات.....
۱۶۵	نفقه.....

۱۶۵	..... حقوق زن و مرد بر یکدیگر
۱۶۷	..... فرزندآوری و پرورش فرزندان
۱۶۸	..... رسوم پس از تولد نوزاد
۱۷۱	..... سپردن نوزاد نزد دایه
۱۷۳	..... ختنه کردن [ختان الصبیان]
۱۷۴	..... طلاق
۱۸۰	..... عادات سوگ و مراسم وفات
۱۸۳	..... آماده سازی میت
۱۸۷	..... فصل ۴: مشاغل و مناصب
۱۸۷	..... درآمد
۱۸۸	..... مشاغل اداری
۱۸۸	..... والیان و أمراء
۱۹۱	..... قاضیان
۱۹۲	..... مأموران اجرای حدود
۱۹۳	..... کارگزاران زندان
۱۹۴	..... مشاغل دینی
۱۹۴	..... مؤذنان
۱۹۶	..... چراغ داران [أصحاب المصابیح]
۱۹۷	..... معلمان
۱۹۸	..... مشاغل تجاری
۱۹۸	..... تجارت
۲۰۱	..... مشاغل تولیدی
۲۰۱	..... کشاورزی
۲۰۲	..... چوپانی و دامداری
۲۰۳	..... آهنگری
۲۰۴	..... زرگری

۲۰۴	.....	نجاری
۲۰۵	.....	مشاغل خدماتی
۲۰۵	.....	هیزم فروشی
۲۰۵	.....	آب دهندگان [سقاؤون]
۲۰۷	.....	چاروادار
۲۰۷	.....	خیاطی، رنگرزی و رخت شویی
۲۰۸	.....	قصابی
۲۰۹	.....	طبابت و دامپزشکی [بیطره]
۲۰۹	.....	حجامت‌گر و ختنه‌گر
۲۱۰	.....	مشاغل تفریحی
۲۱۰	.....	آوازخوانی
۲۱۳	.....	فصل ۵: شیوه‌های معیشتی
۲۱۳	.....	درآمد
۲۱۵	.....	آشامیدنی‌ها
۲۱۷	.....	خوراک
۲۲۳	.....	پوشاک
۲۲۶	.....	لباس‌های مشترک میان مردان و زنان
۲۲۶	.....	إزار
۲۲۷	.....	سروال
۲۲۸	.....	قمیص
۲۲۹	.....	درع
۲۲۹	.....	مِطْرَف
۲۳۰	.....	مِرْط
۲۳۰	.....	خَمِیصَه
۲۳۱	.....	رِیْطَه و مِلْحَفَه
۲۳۱	.....	عَبَا

۲۳۲	.....نطاق
۲۳۲	.....پوشش پا؛ کفش و انواع آن
۲۳۳	.....پوشش سر مخصوص مردان
۲۳۳	.....عِمَامَه
۲۳۳	.....قَلَنْسُوَه
۲۳۴	.....بُرُتْس
۲۳۴	.....لباس‌های مخصوص مردان
۲۳۴	.....حُلَّه
۲۳۴	.....جُبَّه
۲۳۵	.....رداء
۲۳۵	.....قَبَاء
۲۳۶	.....پوشش سر مخصوص زنان
۲۳۶	.....خِیمَار
۲۳۶	.....جَلْبَاب
۲۳۷	.....وسایل زینتی و آرایشی - بهداشتی
۲۳۹	.....وسایل آرایشی زنان
۲۴۰	.....آراستن مو
۲۴۲	.....آراستن چشم
۲۴۲	.....عطر
۲۴۵	.....وسایل زینتی زنان
۲۴۵	.....زینت گوش
۲۴۵	.....زینت گردن و سینه
۲۴۶	.....زینت دست
۲۴۷	.....زینت پا
۲۴۸	.....وسایل آرایشی و زینتی مردان
۲۴۸	.....وسایل آرایشی مردان

۲۴۸	آراستن مو.....
۲۵۰	عطر.....
۲۵۱	وسایل زینتی مردان.....
۲۵۱	انگشتر.....
۲۵۲	مسکن خانواده.....
۲۵۸	اثاثیه و لوازم خانگی.....
۲۶۳	فصل ۶: تفریح و سرگرمی.....
۲۶۳	درآمد.....
۲۶۴	مجالس.....
۲۶۵	مجالس علمی.....
۲۶۶	مجالس قصه‌گویی.....
۲۶۸	مجالس شعر.....
۲۷۰	مجالس غناء و آوازخوانی.....
۲۷۲	تفریح و سرگرمی.....
۲۷۳	شکار.....
۲۷۳	سفر و سیاحت.....
۲۷۴	نشستن در کوچه و بازار.....
۲۷۵	انواع بازی‌ها.....
۲۸۱	نتیجه‌گیری.....
۲۸۹	فهرست منابع.....
۲۸۹	کتاب‌ها.....
۲۹۴	مقالات.....
۲۹۵	پایان نامه.....
۲۹۵	منابع الکترونیک.....
۲۹۶	ABSTRACT.....

دیباچه

تحقیق و بررسی درباره تاریخ جامعه عربستان و اطلاع از جنبه‌های گوناگون زندگی اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی مناطق مهم این سرزمین اهمیت بسزایی در شناخت تاریخ صدر اسلام و سیره نبوی و تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در سطح جزیره العرب دارد. در واقع مطالعه تاریخ اسلام بدون شناخت ویژگی‌ها و مشخصات اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، دینی و مذهبی جامعه جزیره العرب امری بس دشوار خواهد بود.

بررسی ماهیت زندگی اجتماعی یکی از مسائل مهم و اساسی در مطالعات تاریخی به‌شمار می‌رود. همین مسئله سبب توجه محققان و اندیشمندان به این رویکرد جدید تاریخ در دهه‌های اخیر شده است؛ رویکردی که تمام توجه خود را به زندگی اجتماعی مردم عادی به عنوان بازیگران اصلی عرصه پهن‌اور تاریخ معطوف کرده است.

مطالعه و شناخت زندگی اجتماعی مسلمانان در صدر اسلام گذشته از نمایاندن تصویری جزئی‌تر از تاریخ این دوره، برای آشنایی با جنبه‌های مختلف زندگی رسول اکرم (ص) و ویژگی‌های آن حضرت به عنوان اسوه و الگویی برای زندگی مسلمانان از اهمیت خاصی برخوردار است.

امروزه علاقه و توجه به زندگی اجتماعی و روزانه در پژوهش‌های جدید بسیار جدی است. در این میان متون اسلامی به لحاظ منبع‌شناسی وضعیت کم‌نظیری دارند. متونی که در حوزه تاریخنگاری اسلامی با نگاه علمی و دقیقی که دارند بسیار با ارزش بوده و حاوی اطلاعات مفید و بدیعی در این زمینه هستند. در میان منابع اسلامی کتاب پربار و ارزشمند

«المصنّف» عبدالرزاق صنعانی، اثری بی نظیر به شمار می‌آید. این اثر به ظاهر فقه، حدیث و شریعت است اما در میان اصطلاحات فقهی آن مواد تاریخی مهمی نهفته است که این قابلیت را دارد تا ابعاد مختلف زندگی روزانه، تاریخ فرهنگی و اجتماعی مسلمانان از آن استخراج شود.

بررسی و مطالعه کتاب المصنّف نشان می‌دهد از یک سو روایت‌هایی که عبدالرزاق درباره مسائل گوناگون مطرح کرده در موارد بسیاری کم نظیر و تازه است. همچنین حاوی بسیاری از نکات تاریخی است که با توجه به دوران حیات عبدالرزاق که نیمه دوم قرن دوم هجری و دهه نخست قرن سوم را شامل می‌شود می‌تواند تصویر نسبتاً روشنی از آن روزگار که مقارن است با سال‌های پایانی حکوت اموی و انتقال آن به دوره عباسی و تاریخ مهم آن عصر ارائه دهد. از سوی دیگر فهرست ابواب کتاب تا حدودی می‌تواند قابلیت این اثر مهم را در معرفی و بازگویی مسائل مطرح در جامعه اسلامی آن روزگار را نشان دهد. مسائل و اموری که شاید در دیگر منابع تاریخی یافت نشود و یا کمتر دیده شود.

کتاب المصنّف منبعی پویا و زنده برای شناخت تاریخ صدر اسلام است. اثری که به یقین بدون آن نمی‌توان درک درست و دقیقی از تاریخ و تحولات صدر اسلام بدست آورد. روایات و احادیث بی‌شماری که در این اثر گردآوری شده است، بسیاری از زوایای پنهان زندگی اجتماعی مسلمانان و مواضع و دیدگاه‌های آنان را در قبال مسائل مختلف به خوبی نشان می‌دهد. هر چند که در مجموع کتب حدیثی و فقهی می‌توانند مواد و اطلاعات فراوانی درباره تاریخ اجتماعی ارائه دهند، اما بی‌تردید کتاب المصنّف در میان متون حدیثی کاری کم نظیر به شمار می‌آید. بررسی نصوص احادیث و روایات این کتاب به خوبی نشان می‌دهد محتوای آن حاوی داده‌های مهمی در حوزه تاریخ اجتماعی به خصوص بخش زندگی اجتماعی و فرهنگی مسلمانان آن روزگار است. دور از تصور نیست اگر گفته شود نمی‌توان تاریخ اجتماعی مسلمانان را بدون در نظر گرفتن کتاب مصنّف عبدالرزاق نگاشت.

به یقین این اثر منبعی اساسی، منظم و دقیق در حوزه فقه و حدیث است و از آنجا که اثری درخور در حوزه مطالعات تاریخ اجتماعی که بتوان از آن نگاهی به زندگی اجتماعی

و روزانه مسلمانان در صدر اسلام داشت، نگاشته نشده است و آگاهی و معلومات از این قرون مهم و اثرگذار در تاریخ اسلام چندان گسترده نیست بنابراین، کتاب المصنّف با تمام قابلیت های آن اثری مهم در نمایاندن تاریخ اجتماعی صدر اسلام به شمار می آید. عبدالرزاق تحت تأثیر فضای علمی، اجتماعی و فرهنگی آن روزگار به تدوین اثر خود پرداخته است. از این رو مرور روایات و احادیث کتاب نشان می دهد که این اثر نه تنها منبعی حدیثی است بلکه تاریخ اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و زندگی اجتماعی و قبایلی آن عصر را نیز به خوبی ترسیم می کند. به عبارتی دیگر این اثر معنای وسیع تری از آنچه کتب حدیثی در نظر داشته را منتقل می کند که از یک جهت معلومات آن بسیار تازه و بدیع است و از جهتی دیگر صرف نظر از اینکه اثری در حوزه بحث های فقهی است، منبعی بسیار مهم در حوزه تاریخ اجتماعی نیز به شمار می آید.

ارزش این کتاب از این زاویه چیزی است که شاید اغلب ناشناخته مانده است. به همین سبب از انبوه اطلاعاتی که در این اثر درباره تاریخ اجتماعی و زندگی روزانه مسلمانان آمده استفاده لازم صورت نگرفته است. با توجه به اینکه این کتاب از نخستین کتب حدیثی در حوزه فقه و حدیث است و آثار بسیاری در این حوزه در آن زمان در اختیار نبوده و یا کمتر تدوین شده است بنابراین، اثر شگفت عبدالرزاق صنعانی سبب شده است تا داده های تاریخی بسیار زیادی در زمینه تاریخ اجتماعی مسلمانان ارائه شود. این منبع به خصوص برای مطالعه تاریخ فرهنگی و سیاسی مسلمانان اثری منحصر به فرد است. دقت عبدالرزاق در جمع آوری احادیث نبوی و ذکر روایات متعدد در زمینه های گوناگون ارزش این اثر را در میان متون نخستین حدیثی به خوبی نشان می دهد. نگاهی به فهرست این اثر در تمام ۱۱ جلد آن مشخص می کند کتاب دارای چه مطالبی است. شاید در ابتدا چنین تصور شود که کتاب به شکل کلی درباره فقه است. اما باید توجه داشت که احادیث و روایات ذکر شده در این اثر و بررسی و مطالعه هر یک از نصوص و روایات آن هم به لحاظ سند هم متن نشان می دهد این اثر گذشته از اعتبار و اهمیتی که در حوزه مطالعات حدیثی دارد، اثری تاریخی - اجتماعی است که تصویری از زندگی اجتماعی و مناسبات فرهنگی - اجتماعی مسلمانان در قرون نخستین اسلامی را بدست می دهد.

بنابراین با توجه به آنچه ذکر شد کتاب المصنّف به عنوان مبنای اصلی کار انتخاب

شد. علت این انتخاب در درجه نخست اهمیت این کتاب در حدیث و فقه است. المصنّف یکی از نخستین و مهم‌ترین کتاب‌های حدیثی و فقهی در حوزه تاریخ اسلام به‌شمار می‌آید. این کتاب اطلاعات مهم و قابل توجهی را از قرون نخستین اسلام و از اخبار عصر جاهلیت و پیش از اسلام گرفته تا روایات مربوط به سیره رسول الله (ص) و اخبار خلفا و خوارج و معلومات تاریخی بسیاری را در اختیار قرار می‌دهد. ارزش این اثر بزرگ به اسناددهی خوب آن است. از آنجا که عبدالرزاق سلسله اسناد هر حدیث و روایت را در ابتدای آن ذکر کرده، این مسئله اعتبار کتاب المصنّف را در میان نخستین کتب حدیثی به خوبی مشخص می‌کند. این کتاب یکی از مهم‌ترین متون در شناخت سنت نبوی و تاریخ اسلام است که در عصر تدوین تصنیف شده است. همان‌گونه که ذهبی از آن با عنوان «خزانه العلم» یاد کرده است.

یکی از مشخصات و ویژگی‌های مهم المصنّف، وجود احادیث و روایات شرعی در موضوعات گوناگون است که گرایش‌های اصلی مدارس فقهی حجاز، یمن، عراق و شام در آن دیده می‌شود. از این رو، المصنّف یکی از متون مهم برای شناخت مکاتب فقهی و در عین حال تاریخ‌نگاری در تاریخ اسلام به‌شمار می‌آید. این کتاب شامل احادیث و اقوال پیامبر اکرم (ص) و اثر یعنی سخنان صحابه و فتاوی تابعان و اتباع تابعان و اقوال شیوخ عبدالرزاق و خود وی است. افزون بر این، کتب حدیثی به طور عام و المصنّف عبدالرزاق به طور خاص، حاوی اطلاعات مهم تاریخی هستند. نصوصی که به منابع مهم و ویژه برای مطالعه جنبه‌های مختلف مطالعات تاریخی نیز به‌شمار می‌روند؛ زیرا حاوی اطلاعات و مواد تاریخی ناب درباره ابعاد گوناگون مطالعات تاریخی مانند تاریخ اجتماعی، تاریخ فقه، مذهب، دین و تاریخ فرهنگی هستند. بررسی این کتاب از یک سو به نوعی تمایز آن را با دیگر منابع تاریخی مشخص می‌کند و از سوی دیگر سهم این متن مهم را در بازنمایی تاریخ اسلام به خوبی نشان می‌دهد. از سوی دیگر نبود منابع مستقل درباره زندگی اجتماعی مسلمانان در صدر اسلام دلیل دیگر این انتخاب است.

از این منظر موضوع این نوشتار از موضوعات جدید برای مطالعه یکی از ابعاد مهم تاریخ اسلام به‌شمار می‌رود. اما نپرداختن واحدهای درسی رشته تاریخ به دانش تاریخ اجتماعی و روش و آموزش تخصصی آن از یک سو و نبود منابع و ادبیات تخصصی و

ویژه راجع به این رویکرد تاریخی جدید از مهم‌ترین مشکلات در مسیر این پژوهش به‌شمار رفته و دانش و معلومات بسیار اندکی را برخلاف مطالعه تاریخ سیاسی در اختیار قرار می‌دهد؛ بنابراین طبیعت این موضوع علاوه بر مطالعه دقیق کتاب المصنّف، مراجعه به منابع و مأخذ متعددی از کتب حدیث، فقه، سیره و مغازی، تاریخ، جغرافی، انساب، تراجم، طبقات و فرهنگ‌های لغت را اقتضا می‌کرد. در کنار تمام این‌ها مراجعه به قرآن کریم به عنوان نخستین و مهم‌ترین منبع اسلامی به عنوان اصل اساسی در پژوهش حاضر مدنظر قرار گرفت. شایان ذکر است با وجود برخی پژوهش‌های آکادمیک درباره شخصیت علمی عبدالرزاق و کتاب المصنّف، پژوهش یا کتابی که به زندگی اجتماعی مسلمانان بر پایه این کتاب ارزشمند یا بر اساس متون حدیثی به رشته تحریر در آمده باشد، وجود ندارد و همین مسئله انگیزه کافی برای پرداختن به موضوع یاد شده را فراهم آورد.

گام نخست پژوهش، آشنایی با شخصیت علمی عبدالرزاق صنعانی بود. برای این مهم به منابع مختلف حدیثی و فقهی، کتب تراجم و طبقات و مقالات و نشریات بسیاری مراجعه شد و هر یک با دقت بررسی و مطالعه گردید. با توجه به اینکه تمام کتاب‌ها و منابع موجود راجع به شخصیت عبدالرزاق به زبان عربی بوده و تقریباً هیچ منبع و متنی در ارتباط با معرفی و شناخت عبدالرزاق به زبان فارسی موجود نیست، زمان بیشتری را برای بررسی و مطالعه می‌طلبید. در این مسیر، برای برخی منابع بارها به کتابخانه مرکزی و کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران و کتابخانه مرکزی دانشگاه الزهرا (س) مراجعه شد و در کنار این‌ها بازدید مکرر از سایت‌های کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام و ایران، کتابخانه آل بیت علیهم السلام، کتابخانه تخصصی تفسیر و علوم قرآنی و پایگاه‌های معتبر و شناخته شده علمی مانند المکتبه الوقیبه و المکتبه الشامله الحدیثه نیز در طول مسیر پژوهش انجام گرفت که مراجعه به این سایت‌های علمی و تخصصی، تهیه کتب بسیاری را که در اختیار داشتن آن‌ها دشوار بود یا در برخی کتابخانه‌ها موجود نبود برای نگارنده هموار نمود.

بازه زمانی مورد نظر در پژوهش پیش رو، قرن‌های اول و دوم هجری در نظر گرفته شد. این مسئله به سبب اهمیت این دو قرن در تاریخ اسلام است که در انتقال جامعه از عصر جاهلی به دوران رشد و شکوفایی اسلامی نقشی مؤثر به همراه دارد. محدوده

جغرافیایی پژوهش نیز سرزمین جزیره العرب به طور عام و منطقه حجاز و شهرهای مهم همچون مکه، مدینه، طائف و یمن به طور خاص در نظر گرفته شد.

گام دوم پژوهش، مطالعه دقیق کتاب المصنّف بود. اولین دشواری در این کار، مقدمه گمشده کتاب بود؛ چرا که به یقین وجود آن در روشن کردن بسیاری از مطالب از جمله دلیل مؤلف از نگارش آن و اهمیت پرداختن به موضوع و روش به کار رفته در کتاب همگی در دریافت فهم درست و دقیق از کتاب حاضر مفید واقع می‌شد. هرچند در ابتدا مطالعه آن کاری دشوار به نظر نمی‌رسید، اما پیش از هر چیز لازم بود از میان نصوص احادیث و روایات این کتاب، داده‌ها و معلومات اجتماعی و تاریخی استخراج شود. این مسئله نیازمند تتبع و جست‌وجو در تک‌تک روایات و احادیث کتاب در تمام ۱۱ جلد آن بود و از آنجا که کتاب بسیار پر حجم در تعداد صفحات بسیار زیاد و به زبان عربی است، به طور مسلم زمان بیشتری را برای مطالعه و فهم درست و دقیق نصوص احادیث و روایات به خود اختصاص داد.

ناگفته نماند که لغات و اصطلاحات فقهی بسیاری در سراسر مجلدات کتاب وجود داشت که برای دریافت درک درست و دقیق آن‌ها ساعت‌ها صرف مطالعه و بررسی این مصطلحات در فرهنگ‌های لغت و به‌ویژه در نرم افزارهای مفید مؤسسه نور مانند جامع تفاسیر نور، جامع فقه اهل بیت، نور السیره، جامع الأحادیث شد.

گاه در مورد مسئله‌ای تنها اشاره‌ای در یک حدیث یا روایت آمده بود و لازم بود هر ۱۱ جلد کتاب به طور دقیق بررسی شود تا شاید بتوان شاهد مثال‌های بیشتری از متن پیدا کرد و در نهایت نتیجه‌گیری نمود. از آنجا که گاه این اشارات بسیار ناچیز و اندک بود، نگارنده را وادار و ملزم به مطالعه دسته‌های مختلفی از منابع مانند کتب سیره، تواریخ عمومی، کتب فقهی و انساب کرد تا برای تکمیل مباحث از مطالب این متون نیز بهره‌وفی حاصل شود. تمام تلاش نگارنده بر این بود تا به منابع و مأخذ به زبان اصلی مراجعه شود، از این رو فهرست منابع و مراجع موجود در پژوهش مشخص می‌کند که در حد امکان از ترجمه فارسی منابع اصلی استفاده نشده است. هرچند که این کار باری مضاعف بر دوش نگارنده بود اما نتیجه رضایت بخشی به همراه داشت و برای فهم فحوای احادیث و روایات بسیار مفید واقع شد.

همچنین در راستای شناخت بهتر تاریخ حدیث، خاستگاه آن و حجیت و اعتبار احادیث به جز مطالعات تاریخی، لازم بود از یک سو پژوهش‌هایی که در این زمینه به‌خصوص از جانب غربی‌ها و متخصصانی چون موتسکی، فان اس، ساخت، گلدزیهر انجام گرفته مطالعه و بررسی شود و به برخی کتب و مقالات انگلیسی در این زمینه مراجعه گردد. از سوی دیگر، از متون تخصصی علوم اجتماعی و برخی فرهنگ‌های علوم اجتماعی برای درک و فهم درست مفاهیم و مصطلحات اجتماعی استفاده شده که همگی نتایج خوبی در راستای پژوهش حاضر به همراه داشت.

کیفیت موضوع اقتضا می‌کرد ابعاد گوناگونی برای بررسی و تحقیق در نظر گرفته شود؛ از این رو بحث در شش فصل تقسیم‌بندی شده و هر بخش شامل چند موضوع و مبحث است. پس از ارائه طرح پژوهش و توضیح طرح تحقیقی، فصل اول با معرفی عبدالرزاق صنعانی و کتاب المصنّف آغاز می‌شود. به نظر می‌رسد آغاز بحث باید با معرفی شخصیت علمی عبدالرزاق باشد تا ذهن خواننده با این محدث بزرگ و جایگاه علمی او در حدیث و فقه و کتاب ارزشمند وی آماده شده و اطلاعات بیشتری از این کتاب و علت انتخاب این اثر مهم برای بررسی حیات اجتماعی مسلمانان به دست آید. فصل دوم به ساختار جمعیتی جامعه اسلامی اختصاص دارد. در این بخش سعی شده تا به ترکیب اجتماعی جامعه اسلامی بر اساس دو شاخص «نسب» و «دین» و علل و عوامل این دسته‌بندی‌ها توجه شود و در نهایت تغییراتی که با ورود اسلام در جایگاه برخی از طبقات و گروه‌های اجتماعی پدید آمد، بررسی و مطالعه شود.

فصل سوم، با عنوان مراحل شکل‌گیری و ساختار خانواده، به طور ویژه مراحل تشکیل زندگی را از ابتدا یعنی بحث خواستگاری تا ازدواج و پس از آن فرزندآوری و رسوم مربوط به آن بررسی کرده و بخشی نیز به بحث طلاق و مسائل مربوط به آن اختصاص دارد. از آنجا که در این فصل بخشی به تولد و رسوم مربوط به آن پرداخته است، بنابراین بخش پایانی این فصل مبحثی راجع به وفات و مرگ و عادات مربوط به آن دارد. فصل چهارم مشاغل و مناصب است که هدف از آن معرفی و شناخت انواع گوناگون فعالیت‌هایی بود که مردم در جزیره العرب برای امرار معاش و گذران زندگی خود انجام می‌دادند. در این فصل نیز سعی شده تا با تقسیم مشاغل به کارهای خدماتی، تولیدی و

تجاری به معرفی آن‌ها و کسانی که عهده‌دار این مناصب و مشاغل در جامعه بودند پرداخته شود. فصل پنجم به شیوه‌های معیشتی یعنی خوراک، پوشاک، مسکن و وسایل زینتی و آرایشی اختصاص یافته و ذیل هر بخش به معرفی نمونه‌های رایج مورد استفاده مردم پرداخته شده است. فصل ششم با عنوان تفریح و سرگرمی به شیوه‌های سرگرمی مرسوم میان مردمان جزیره العرب مانند انواع مجالس علمی، شعر و موسیقی و تحولاتی که پس از اسلام در این مجالس پدید آمد می‌پردازد و در نهایت برخی بازی‌های رایج میان مردم را به تصویر می‌کشد. در پایان نیز خلاصه‌ای از مهم‌ترین نتایج پژوهش پیرامون زندگی اجتماعی مسلمانان ارائه شده است. شایان ذکر است که برخی فصل‌ها به دلیل موضوعیتی که دارند حجم بیشتری از پژوهش را به خود اختصاص داده‌اند و این مسئله تنها مربوط به کیفیت مباحث آن بخش است و در نهایت تمام فصل‌های پژوهش به یکدیگر مرتبط و به نوعی مکمل هم هستند.

با توجه به عنوان پژوهش و قرار گرفتن مبنای کار بر کتاب المصنف، ارجاعات پژوهش در مواردی که مطالب از کتاب مذکور استخراج شده‌اند به صورت درون متنی در انتهای همان مطلب و با این آرایش (شماره حدیث/شماره صفحه/جلد) ذکر شده‌اند. در جاهایی که برای تکمیل مباحث از منابع و مراجع دیگر نیز استفاده شده، ارجاعات به صورت پاورقی در انتهای همان صفحه آمده است.

نکته دیگر در خصوص معانی واژگان و مصطلحات ذکر شده در پژوهش است. از آنجا که در فصول مختلف پژوهش لغات و اصطلاحات تخصصی بسیاری معرفی شده که نیاز به ترجمه داشته‌اند، معانی آن‌ها در پاورقی آورده شده است. در ترجمه این واژگان نیز از فرهنگ لغت «لسان العرب» ابن منظور و همچنین سایت‌های معتبر همچون «المعانی» و «واژه یاب» استفاده شده که معانی این دسته از واژگان نیز به صورت پاورقی در انتهای صفحه مورد نظر قید شده است.

نکته مهم دیگر در خصوص استناد به برخی روایات مذکور در پژوهش حاضر است. از آنجا که عبدالرزاق صنعانی در کتاب خود هم حدیث یعنی سخن پیامبر (ص) و هم اثر یعنی اقوال صحابه و تابعین را آورده و در مواردی نیز نظر شیوخ خود را ذکر کرده است، از این رو روایات و اخباری را مطرح کرده که مورد اتفاق تمام مذاهب فقهی و کلامی

نیست و برخی از مکاتب فقهی این روایات را نپذیرفته‌اند و برخی از این اخبار از نظر آن‌ها محل تردید است و بر درستی آن صحه نگذاشته‌اند. به این دسته از اقوال نیز در پاورقی اشاره شده است.

برای درک درست‌تر برخی مطالب، پس از بیان مطلب مورد نظر، توضیح بیشتر درون () آمده تا فهم مطلب راحت‌تر صورت گیرد. همچنین در مواردی که واژه فارسی به کار رفته در متن گویای مطلب نبوده یا اصطلاح عربی آن کاربرد بیشتری داشته است، اصل واژه عربی درون [] آورده شده است. از آنجا که تمام تواریخ ذکر شده در پژوهش حاضر، هجری قمری هستند، در بیان تواریخ از آوردن علامت اختصاری (ه.ق) خودداری شده است.

پیشینه پژوهش

توجه به زندگی اجتماعی نسبت به گونه‌های دیگر تاریخ‌نگاری، نوع خاصی از دانش تاریخی به‌شمار می‌آید. همان‌گونه که پیش‌تر ذکر شد، فقدان متون ویژه زندگی اجتماعی به صورت مستقل، پژوهش در این زمینه را با مشکلاتی مواجه می‌کند. هر چند پژوهشی مستقل درباره زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن‌های اول و دوم هجری بر اساس کتاب «المصنّف» عبدالرزاق صورت نگرفته است، اما از میان منابع و متون معدودی می‌توان تصویری از زندگی اجتماعی به دست داد. در این بخش تلاش است تا به بررسی پژوهش‌ها و تحقیقاتی که به طور کلی ناظر بر زندگی اجتماعی مسلمانان و به طور خاص در بازه زمانی مورد نظر انجام گرفته پرداخته شود.

۱- محمد ضیف الله بطاینه، الحیاه الاجتماعیه فی صدر الإسلام، اردن: دارالکندی للنشر و التوزیع، ۱۹۹۷/۱۴۱۸.

در این کتاب نویسنده هدف خود را بررسی زندگی اجتماعی در صدر اسلام بیان کرده است. نویسنده در این زمینه بیشترین توجه خود را به بحث درباره خانواده به عنوان یکی از مهمترین ابعاد مورد بررسی در زندگی اجتماعی قرار داده است. این کتاب در شش

فصل تدوین شده است. فصل اول به بحث خانواده اختصاص دارد و به طور مفصل در این بخش به بررسی خانواده و مراحل شکل گیری آن، مسئله ازدواج و طلاق و آداب و رسومی که در این زمینه میان مردم متداول بوده پرداخته است. در پایان این بخش نیز فهرستی از اسامی همسران مردان قبایل مختلف ارائه کرده است. فصل دوم کتاب به بحث درباره جایگاه فرد و اجتماع، روابط میان افراد با اجتماع، جایگاه اجتماعی اشخاص از جمله بردگان، تغییر احوال آنان بعد از اسلام و تحولات ایجاد شده در زمینه برده داری در جامعه می پردازد. فصل سوم به لباس و وسایل آرایشی و زینتی اختصاص دارد. فصل چهارم کتاب درباره خوراک و آشامیدنی‌ها است. در این بخش به متداول‌ترین غذاها و آشامیدنی‌هایی که معمولاً مورد استفاده مردم بود پرداخته شده است. بخش کوتاهی نیز به غذای اهالی شهر و بادیه و تفاوت‌های آن‌ها اختصاص داده شده است. در بخش آخر نیز به غذاهایی که بیشتر در مجالس مهمانی و پذیرایی‌ها طبخ می‌شد پرداخته شده است. فصل پنجم این کتاب درباره رؤیا و خواب دیدن و اثرات آن بر زندگی مردم می‌باشد. فصل نهمی کتاب اختصاص دارد به رفتارهای خارج از منزل از قبیل آیین اعیاد، مراسم عزاداری و موسیقی.

این کتاب از آنجا که با هدف به تصویر کشیدن زندگی اجتماعی مردم در صدر اسلام گردآوری شده است، می‌تواند یکی از منابع قابل توجه در این زمینه به حساب آید. با توجه به اینکه کتاب حجم زیادی ندارد؛ از این رو برخی از مطالب در حد اشاراتی کوتاه در کتاب آمده است. از طرف دیگر مباحث به صورت گزینشی و بر حسب سلیقه نویسنده در این اثر گردآوری شده است. به هر روی این کتاب برای آشنایی کلی با زندگی اجتماعی مسلمانان مناسب است. نگارنده این سطور تلاش می‌کند تا به نکات هر چه جزئی‌تر درباره خانواده و واحدهای دیگر پردازد و تأکید بیشتری بر چگونگی و شرح این موارد داشته باشد. از سوی دیگر در پژوهش حاضر بخشی به تفریحات متداول میان مردم اختصاص داده شده که اشاره‌ای به این مطلب در این کتاب دیده نمی‌شود.

۲- ناصر شنابله، الحیاه الإجتماعیه فی الإسلام، الأردن: دارالکتب الثقافی، ۲۰۰۸.

در این اثر نیز مؤلف در مقدمه کوتاهی با بیان اهمیت موضوع وارد بحث اصلی کتاب می‌شود. این کتاب شامل پنج فصل است. فصل اول با مسئله ازدواج آغاز می‌شود و به

ترتیب به مراحل شکل گیری آن از خطبه و عقد، احکام مربوط به ازدواج، تعدد زوجات، عقد موقت و متعه ادامه می یابد. فصل دوم به طلاق و احکام مربوط به آن اختصاص داده شده است. تقریباً بیش از نیمی از کتاب به مباحث درباره ازدواج و طلاق مربوط می شود؛ از این جهت محوری ترین بخش این کتاب پیرامون بحث خانواده و مسائلی از قبیل ازدواج و مراحل آن، فرزند آوری و طلاق است.

نویسنده در فصل سوم به انساب می پردازد. از این فصل تا فصل پنجم کتاب تقریباً به طور خلاصه به مطالب دیگر در خصوص زندگی اجتماعی مردم پرداخته شده است. فصل چهارم مربوط به زنان مسلمان است که در این بخش به بررسی ویژگی های آنان و مسئله تساوی حقوق زن و مرد در اسلام پرداخته شده است. فصل آخر به بحث درباره آینده دین اسلام اختصاص دارد.

همان گونه که از فصول کتاب پیداست تقریباً انسجام و هماهنگی خاصی میان بخش های کتاب دیده نمی شود؛ اما در میان مباحث مطرح شده، فصل اول و دوم کتاب تقریباً اطلاعات مفیدی درباره خانواده ارائه می دهند که به آشنایی بهتر نسبت به موضوع کمک می کند. با توجه به اینکه نویسنده یک عنوان کلی برای کتاب در نظر گرفته است، اما خیلی مفصل و مبسوط به موضوع پرداخته و باز هم موضوعات به صورت گزینشی در این کتاب گنجانده شده است که این مسئله سبب شده از بررسی جوانب دیگر زندگی اجتماعی باز ماند. از سوی دیگر به مسائل معیشت مردم که از مهم ترین مباحث در بررسی زندگی اجتماعی است جز اشارات اندک چیزی دیده نمی شود. مسئله ای که تمایز پژوهش حاضر با این کتاب را نشان می دهد، توجه به مؤلفه های مختلف در بررسی حیات اجتماعی مسلمانان و تغییراتی است که با ورود اسلام در بسیاری امور پدید آمد.

۳- اکرم ضیاء العمری، الحیاه الإقتصادیه و الإجتتماعیه فی عصر النبوه، دار اشبیلیا: مرکز الدراسات و الإسلام، ۱۹۹۷.

این کتاب نیز با هدف نشان دادن زندگی اقتصادی و اجتماعی در صدر اسلام و عصر پیامبر (ص) تدوین شده است. آن گونه که نویسنده در مقدمه کتاب بیان کرده، هدف او بیشتر بیان اوضاع اقتصادی و تحولاتی است که در این زمینه بعد از ورود اسلام و در عصر پیامبر (ص) در جامعه اسلامی پدید آمد. کتاب در دو بخش اصلی نگاشته شده است.

بخش اول به بررسی اوضاع و احوال اقتصادی و زندگی معیشتی مردم می‌پردازد. در این فصل نویسنده به مسائل اقتصادی مثل ربا که در هنگامه ظهور اسلام میان مردم رایج بود، اقدامات پیامبر (ص) در حرمت آن، غنایم به عنوان یکی از موارد کسب درآمد مردم، پرداخت جزیه، خمس، زکات و مسائل مربوط به آن‌ها پرداخته است.

فصل دوم به حیات اجتماعی مردم اختصاص دارد. در این بخش نویسنده بیشتر توجه خود را به تغییر و تحولات پدید آمده در زندگی مردم معطوف کرده است، به عنوان مثال بحث اهل ذمه و بردگان و تغییراتی که در طبقات و جایگاه اجتماعی برخی گروه‌ها با ظهور اسلام پدید آمد.

با توجه به اینکه نویسنده زندگی اقتصادی و اجتماعی مردم را مرکز توجه قرار داده است، پرداخت مفصلی به تمام مباحث صورت نگرفته و بیشتر مباحث به مسائل فقهی در ارتباط با خمس و زکات و ربا اختصاص یافته است. در بخش دوم کتاب با توجه به بیان کلی جنبه‌ها و مؤلفه‌های حیات اجتماعی مسلمانان، می‌توان به اطلاعاتی مختصر درباره زندگی اجتماعی مسلمانان دست پیدا کرد. مؤلف به زندگی اجتماعی تنها از طریق اشاراتی کوتاه پرداخته است. در پژوهش پیش رو تأکید بر جنبه‌های اجتماعی بیشتر مورد توجه قرار گرفته، چنانچه اوضاع و تحولات اقتصادی نیز مورد تأکید قرار گرفته است.

۴- الهام احمد الباطین، الحیاه الإجتماعیه فی مکه منذ ظهور الإسلام حتی نهاییه العصر الأموی، الرياض: جامعه الملك سعود، ۱۹۹۸/۱۴۱۹.

این کتاب نیز با هدف بررسی زندگی اجتماعی در مکه از ظهور اسلام تا پایان عصر اموی نگاشته شده است. نویسنده در مقدمه کتاب هدف خود را توجه به شهر مکه و اهمیت تاریخی آن بیان کرده است. این کتاب در پنج فصل تدوین شده که فصل اول با نام ترکیب اجتماعی مکه شامل سه بخش است؛ قریش، هم پیمانان و موالی. فصل دوم درباره فعالیت‌ها و انواع حرفه و مناصب مثل امارت، کشاورزی، دامداری و مشاغل دیگر است. هرچند بیشتر تأکید نویسنده بر مشاغلی است که در دوره اموی رواج داشت. فصل سوم درباره خانواده است. در این بخش به بحث ازدواج، طلاق، تعدد زوجات، به خصوص رسومی که در امر ازدواج در دوره امویان در مکه رواج داشته پرداخته شده است. فصل چهارم به مباحث مربوط به خوراک و پوشاک اختصاص دارد. در نهایت فصل پنجم کتاب درباره فعالیت‌های تفریحی میان مردم مکه است.

این کتاب با در نظر گرفتن زندگی اجتماعی مردم، تمام هدف خود را بررسی این موضوع به‌ویژه در دوره اموی قرار داده است. بخش‌هایی از کتاب نیز به تقسیمات جمعیتی شهر مکه در دوره اموی اختصاص یافته است. در این کتاب به زندگی اجتماعی مسلمانان به خصوص در صدر اسلام اشاراتی گذرا شده است. از طرف دیگر، این کتاب تنها اطلاعاتی درباره شهر مکه به لحاظ تاریخی و زندگی روزانه مردم در این شهر در اختیار خواننده قرار می‌دهد. در پژوهش حاضر تأکید بر قرن اول و دوم هجری و تحولاتی است که در ابعاد گوناگون حیات اجتماعی مسلمانان رخ داد. از سوی دیگر محدوده جغرافیایی پژوهش حاضر بر خلاف این کتاب، به شهرهای مهم جزیره العرب مانند مکه، مدینه، حجاز، یمن و طائف اختصاص دارد.

۵- شیرین العدوی، الحیاه الإجتماعیه فی کتاب الأغانی للإصفهانی، الهیئه المصریه العامه للکتاب، ۲۰۱۱.

موضوع این کتاب بررسی زندگی اجتماعی مردم از عصر جاهلی تا عصر عباسی بر اساس کتاب الأغانی ابوالفرج اصفهانی است. کتاب در سه فصل تنظیم شده است. فصل اول با عنوان الحیاه الإجتماعیه فی العصر الجاهلی، مشتمل بر سه بخش است طبقات اجتماعی، جنگ‌ها و ثار و فدیة، بحث زن، ازدواج و طلاق. فصل دوم کتاب تحت عنوان الحیاه الإجتماعیه فی العصر الإسلامی منذ ظهور الإسلام حتی نهایه عصر الأموی، مشتمل بر چهار بخش است؛ طبقات اجتماعی در عصر اسلامی، عصیبت (به‌خصوص نقش آن در دوره امویان)، موسیقی در عصر اموی و عباسی، زن و امور مربوط به او. فصل سوم با نام الحیاه الإجتماعیه فی عصر العباسی، از پنج بخش تشکیل شده است؛ طبقات اجتماعی و تغییراتی که در برخی طبقات در این دوره ایجاد شد، عصیبت که به نحو دیگری در دوره عباسی ادامه پیدا کرد، نشانه‌های شعوبی‌گری، موسیقی و تنوع آموزشی آن، زن و جایگاه سیاسی - فرهنگی و اجتماعی او.

با توجه به اینکه این کتاب یک محدوده زمانی طولانی از عصر جاهلی تا عباسی را شامل می‌شود، از پرداخت دقیق زوایای زندگی اجتماعی مردم باز مانده است. در بخش اول کتاب که مربوط به زندگی اجتماعی در عصر جاهلی است، به بسیاری از آداب و رسوم جاری میان مردم در آن دوره اشاره نشده است. مباحث فصل‌های بعدی هرچند

اطلاعات مناسبی را ارائه می‌دهند، اما تنها به چند مبحث خاص دربارهٔ عصیبت، موسیقی و زنان در دو دورهٔ اموی و عباسی اختصاص دارد؛ از این رو مطالب کتاب از تنوع زیادی برخوردار نیست و برخی جوانب حیات اجتماعی مورد توجه واقع نشده و به شکلی بسیار کلی به مطالب پرداخته شده و در برخی موارد مباحث از موضوع اصلی خارج شده است. نگارندهٔ این سطور تلاش کرده تا با توازن بیشتر به جنبه‌های گوناگون حیات اجتماعی مسلمانان توجه و مسائل را جزئی‌تر شرح دهد.

۶- ظافر القاسمی، الحیاه الاجتماعیه عند العرب، بیروت: دارالنفاس، ۱۹۸۱.

این کتاب در واقع خلاصه‌ای از کتاب الحیاه الاجتماعیه فی کتاب الأغانی است. موضوع اصلی کتاب بحث پیرامون تاریخ و تمدن عرب است. نویسنده در این کتاب تصویری از زندگی عرب‌ها و مباحثی از قبیل ازدواج، طلاق، غنا و مهمانی ارائه کرده است. یک فصل از کتاب به طور مفصل به بحث دربارهٔ جواری، کنیزان و نقش آن‌ها در خلافت عباسی مربوط می‌شود. نویسنده بیشتر توجه خود را در کتاب به بحث خانواده معطوف کرده است.

هرچند مطالب مطرح شده در این کتاب برای اطلاع از وضعیت فرهنگی و تمدنی اعراب مناسب است، ولی در خصوص زندگی اجتماعی مردم تصویر روشن و کاملی ارائه نشده و مؤلف تمام تمرکز خود را بر موسیقی و زن قرار داده و همین امر سبب غفلت از بسیاری از مؤلفه‌های حیات اجتماعی شده است. بی‌تردید پرداختن به ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی، آنچه که در پژوهش حاضر به آن تأکید شده، نتیجه‌ای کاملاً متفاوت در اختیار قرار می‌دهد.

۷- محمد حسین زبیدی، الحیاه الاجتماعیه و الإقتصادیه فی الکوفه فی القرن الأول

الهجری، القاهره: المطبعه العالمیه، ۱۹۷۰.

نویسنده با هدف مطالعهٔ تفصیلی شهر کوفه تلاش کرده است با روشی توصیفی، نحوهٔ زندگی اجتماعی و اقتصادی در کوفه را بیان کند. این کتاب در سه بخش اصلی تدوین شده است. بخش اول مربوط به تاریخ کوفه و اهمیت آن در زمان امویان است. بخش دوم کتاب به اوضاع و احوال زندگی روزانه در کوفه اختصاص دارد. در این بخش نویسنده دربارهٔ جنبه‌های زندگی اجتماعی در کوفه و تنظیمات اجتماعی آن در قرن اول اطلاعاتی

ارائه می‌دهد. بخش سوم کتاب به مسائل اقتصادی شهر کوفه مربوط است. نویسنده در این بخش به بررسی فعالیت‌های اقتصادی و نحوه معیشت مردم و مشاغل پرداخته است. این کتاب از آن جهت که تصویری از زندگی اجتماعی مردم در قرن اول هجری ارائه می‌دهد، قابل توجه و اهمیت است. با توجه به اینکه محور اصلی کتاب پیرامون شهر کوفه و تاریخ آن است؛ از این جهت برای شناخت بهتر این شهر تاریخی مناسب است. اما از آنجا که تأکید نویسنده بیشتر مطالعه اوضاع و احوال اجتماعی و اقتصادی در عصر اموی است، به زوایای متنوع حیات اجتماعی مردم به طور جامع نپرداخته است. بخش دوم کتاب درباره زندگی اجتماعی مردم کوفه است و تنها می‌توان از میان مباحث آن آگاهی‌هایی درباره حیات اجتماعی مسلمانان به دست آورد. از آنجا که نگارنده این سطور تنها تمرکز را بر یک شهر خاص قرار نداده به یقین، تنوع اطلاعات و آگاهی‌های ارائه شده پیرامون حیات اجتماعی مسلمانان بیشتر خواهد بود و امور مختلفی مد نظر قرار گرفته است.

۸- محمد العید الخطراوی، المدینه فی صدر الإسلام (الحیاه الاجتماعیه و السیاسیه و الثقافیه)، ریاض: کتاب العربیه، ۲۰۱۳.

این کتاب در واقع ادامه کتاب المدینه فی العصر الجاهلی از همین مؤلف است. آن‌گونه که در مقدمه آمده کتاب با هدف پرداختن به شهر مدینه، تاریخ آن و تحولاتی که بعد از ورود پیامبر (ص) به این شهر در زمینه اجتماعی، سیاسی و فرهنگی پدید آمد تدوین شده است. این کتاب برای شناخت سیره پیامبر (ص) و مباحث تاریخی شهر مدینه، می‌تواند اطلاعات مناسبی در اختیار خواننده قرار دهد. در این کتاب نویسنده به نحوی دست به مقایسه میان اوضاع و احوال اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در دو عصر جاهلیت و اسلام زده است. از میان مباحث کتاب می‌توان به جنبه‌هایی از حیات روزانه مردم دست یافت. کتاب به سه بخش اصلی تقسیم شده است.

بخش اول درباره زندگی اجتماعی در مدینه است. بخش دوم به مسائل سیاسی مدینه بعد از ورود پیامبر (ص) به این شهر اختصاص یافته است. بخش سوم درباره اوضاع و تحولات فرهنگی مدینه در صدر اسلام است. هرچند نویسنده بیشتر توجه خود را به مطالعه تغییر و تحولات اساسی که بعد از ورود پیامبر (ص) در مدینه به‌ویژه در زمینه

سیاسی پدید آمد متمرکز کرده است، اما به برخی از تحولات ایجاد شده در زندگی اجتماعی مردم مدینه با ورود اسلام مانند پیمان مؤاخاه، عدالت، مساوات، رواج بسیاری از عادات پسندیده میان مردم نیز می‌پردازد. از میان توضیحات این فصل می‌توان به نمایی کلی از زندگی اجتماعی مسلمانان دست پیدا کرد. توجه مؤلف بیشتر مسائل سیاسی است که در ضمن آن به مباحث اجتماعی اشاراتی دارد. با توجه به عنوان کتاب و سیر پردازش مطالب در آن، این کتاب بیشتر از آنکه منبعی مستقل برای مطالعه زندگی اجتماعی مسلمانان باشد، برای مطالعه تاریخ شهر مدینه و تحولات آن در صدر اسلام مفید است. پژوهش حاضر حیات اجتماعی مسلمانان، به‌ویژه تغییراتی که با ورود اسلام در ابعاد گوناگون جامعه اسلامی پدید آمد را مرکز توجه قرار داده است.

۹- ابی زاهد الندوی و عبدالوهاب زاهد الحلبی، الحیاه الإجتماعیه فی الإسلام، مطبعه القادر برنتک بریس، ۱۹۸۲/۱۴۰۲.

این کتاب نیز نگاهی اجمالی به جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی مردم پس از ورود اسلام دارد. نویسنده در مقدمه کتاب ابتدا بحثی پیرامون زندگی اجتماعی و اهمیت این موضوع در مطالعات تاریخی دارد و سپس تعاریفی از زندگی اجتماعی ارائه کرده است. پس از این مقدمه بحث اصلی کتاب آغاز می‌شود. در این کتاب مباحث به شکلی اجمالی بیان شده است. در بحث از عناصر اجتماعی نویسنده به صورت کلی به گروه‌های موجود در جامعه اسلامی پرداخته است. از طرف دیگر توجه کتاب بیشتر به تغییرات و تحولات اجتماعی و فرهنگی است که بعد از ورود اسلام در اجتماع پدید آمد و تقریباً بحث از مؤلفه‌های مختلف حیات اجتماعی به شکلی گذرا و موجز در کتاب ذکر شده و محور توجه بیشتر تحولات اجتماعی است تا شرح و بررسی چگونگی حیات اجتماعی در اسلام. اما پژوهش حاضر تغییرات اجتماعی جزیره العرب را محل توجه قرار داده است و ضمن پرداختن به مؤلفه‌های حیات اجتماعی به تحولات اجتماعی و فرهنگی که با ورود اسلام در اجتماع آن روزگار پدید آمد را مورد بررسی قرار داده است.

۱۰- معصومه بخشی علی بیگلونی، زندگی روزانه جامعه عربی- اسلامی در دو قرن اول هجری بر اساس طبقات ابن سعد، رشته تاریخ اسلام، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، کتابخانه دانشکده ادبیات، شماره ثبت ۸۲۹۱۷، زمستان ۱۳۹۵.

این پایان نامه نیز با هدف بررسی زندگی روزانه مردم در قرن‌های اول و دوم هجری با روشی توصیفی به بررسی شیوه زندگی مردم البته بر اساس مطالعه موردی کتاب طبقات ابن سعد پرداخته است. نویسنده در این پایان نامه ذیل سه فصل کلی به زندگی روزمره مردم در ابعاد شخصی، معیشتی و اجتماعی توجه کرده است.

فصل اول مربوط به آداب تولد و مرگ و اسامی افراد و بهداشت و درمان است. فصل دوم به مسائل معیشتی مثل پوشاک، خوراک و مشاغل و راه‌های کسب آن اختصاص دارد. فصل سوم نیز به زندگی روزمره اجتماعی مانند بردگان، اهل ذمه، زیان و بیان روزانه و تفریحات مردم مربوط است. در این پژوهش، با توجه به عناوین فصول به بررسی جنبه‌های مختلفی از زندگی اجتماعی که در کتاب طبقات آمده یا خبری از آن‌ها وجود دارد پرداخته شده است. با توجه به اینکه این پژوهش مربوط به قرن‌های اول و دوم هجری است، می‌تواند در ترسیم ابعادی از زندگی روزانه مسلمانان در آن دوره اطلاعات مفیدی را در اختیار خواننده قرار دهد. از آنجا که مطالعه حیات روزانه مردم در این پژوهش، بر اساس کتاب طبقات صورت گرفته، با پژوهش پیش رو متفاوت است، اما با توجه به مباحثی که مطرح شده، برای نشان دادن زوایایی از زندگی روزانه مسلمانان مفید است. در پژوهش پیش رو، تلاش شده ابعاد گوناگون زندگی اجتماعی مسلمانان مورد توجه قرار گیرد و مباحثی همچون طبقات اجتماعی، تغییر در جایگاه برخی گروه‌های اجتماعی با ورود اسلام و مباحث مربوط به چگونگی معیشت مسلمانان شرح و بسط بیشتری دارد.

با توجه به مطالب ذکر شده روشن است پژوهش مستقلی پیرامون حیات اجتماعی مسلمانان در قرن‌های اول و دوم هجری بر اساس کتاب المصنف صورت نگرفته است. بیشتر این منابع به جنبه‌هایی از زندگی اجتماعی مسلمانان در ادوار متفاوت پرداخته‌اند. برخی از آن‌ها بیشتر به مؤلفه‌های اقتصادی در ترسیم حیات اجتماعی مسلمانان توجه کرده‌اند. منابع دیگر بیشتر سعی داشته‌اند تا به زوایای تاریخی و اهمیت برخی مناطق در جامعه اسلامی بپردازند و در میان این معرفی برخی از نشانه‌های زندگی اجتماعی را نیز به تصویر کشیده‌اند. پژوهش‌های دیگری نیز با توجه کمتری به بحث زندگی اجتماعی داشته‌اند یا به بازه زمانی که مورد نظر پژوهش پیش رو است مربوط نبوده‌اند.

بنابراین، همچنان این نیاز احساس می‌شود تا مطالعات و بررسی‌های گسترده و جامع‌تری درباره زندگی اجتماعی مسلمانان و مؤلفه‌های تشکیل دهنده آن صورت گیرد. به یقین با توجه به دایره وسیع این رویکرد در مطالعات تاریخی، همچنان پژوهش‌های موشکافانه و متقن درباره زندگی اجتماعی مسلمانان مورد نیاز است. خلأ مطالعاتی در این زمینه به‌ویژه در بازه زمانی مورد نظر یکی از اهداف اصلی نگارش پژوهش حاضر است. در این پژوهش سعی بر آن است که با بررسی ریزبینانه و متین، تصویری روشن از زندگی اجتماعی مسلمانان در قرن‌های اول و دوم هجری ارائه کرد.

تعریف مفاهیم

زندگی اجتماعی (SOCIAL LIFE)

مجموعه‌ای از افراد انسانی که با نظام، سنن، آداب و قوانین خاص به یکدیگر پیوند خورده و زندگی دسته جمعی دارند، جامعه را تشکیل می‌دهند. زندگی دسته جمعی این نیست که گروهی از انسان‌ها در کنار یکدیگر زندگی کنند و از یک آب و هوا و یک نوع مواد غذایی استفاده کنند. زندگی اجتماعی، به معنای این است که ماهیت اجتماعی دارد؛ از طرفی نیازها، بهره‌ها و برخورداریه‌ها، کارها و فعالیت‌ها، ماهیت اجتماعی دارد و جز با تقسیم کارها و تقسیم بهره‌ها در درون یک سلسله سنن و نظامات میسر نیست، از طرف دیگر نوعی اندیشه‌ها، ایده‌ها، خلق و خوی‌ها بر عموم حکومت می‌کند که به آن‌ها وحدت و یگانگی می‌بخشد.^۱

در اصطلاح جامعه‌شناسان زندگی اجتماعی به دوره‌ای اطلاق می‌شود که فرد خارج از زندگی فردی خود (انزوا) و در قالب یک شبکه اجتماعی همراه با سایرین وقت می‌گذراند و با آن‌ها ارتباط یا کنش متقابل اجتماعی دارد.^۲

۱. مطهری، مرتضی، جامعه و تاریخ، تهران: صدرا، چاپ پنجم، ۱۳۷۲، صص ۱۹-۱۸.

۲. میرزایی، خلیل، فرهنگ توصیفی علوم اجتماعی، تهران: فوزان، ۱۳۹۳، ص ۶۲۶.